

УДК 81'373.612:78.022(=512.154)
DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-6-134-138

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ТИПАМ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ЧООРА

Б.С. Чекеева

Аннотация. Рассматриваются лексико-семантические особенности слов, относящихся к разновидностям кыргызских музыкальных инструментов, связанных с названиями «чоор». Отмечается, что названия связаны с материалом, из которого они изготовлены, и функцией, которую они выполняют. Указывается, что музыкальные инструменты использовались в повседневной жизни с целью подачи сообщений и сигналов, а также в качестве игрушек. В статье установлено, что названия, относящиеся к частям чоора, такие как головка, глаз, отверстие, встречаются и в других музыкальных инструментах кыргызов. Отмечены и написаны варианты некоторых духовых музыкальных инструментов с разными названиями, названия некоторых частей музыкальных инструментов можно встретить и в названиях изделий, которыми пользовался кыргызский народ с незапамятных времён. Было установлено, что названия произошли от аналогии и сравнения.

Ключевые слова: чоор; чопо чоор; духовой инструмент; камышовый чоор; отверстие; туулга чоор; балтыркан чоор.

ЧООРДУН ТҮРЛӨРҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ АТОО СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Б.С. Чекеева

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги чоор жана анын түрлөрүнө байланыштуу атоолордун лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрү аныкталды. Атоо сөздөрдүн жасалган заттына, аткарган функциясына, берген семантикалык маанисине жараша аталыштары берилди. Чоордун түрлөрүнүн турмуш-тиричиликте кабар берүүчү, белги берүүчү функция аткаргандыгы жана оюнчук иретинде да пайдаланылгандыгы белгиленди. Кыргыз улуттук үйлөмө музыкалык аспаптардын катарына кирген чоордун түрлөрүнө байланыштуу баш, көз, көзөнөк сыяктуу бөлүктөрүнүн аталыштары кыргыз элинин башка аспаптарында да кездеше тургандыгы көрсөтүлдү. Кээ бир үйлөмө музыкалык аспаптардын ар кандай аталыштагы варианттары белгиленген жана жазылган, музыкалык аспаптардын айрым бөлүктөрүнүн аттарын кыргыз эли байыртадан бери колдонуп келген буюмдардын аталыштарынан да кездештирүүгө болот. Атоо сөздөр аналогиядан жана салыштыруудан келип чыккандыгы аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: чоор; чопо чоор; үйлөмө аспап; камыш чоор; көзөнөк; туулга чоор; балтыркан чоор.

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF WORDS RELATED TO THE TYPES OF MUSICAL INSTRUMENTS CHOOR

B.S. Chekeeva

Abstract. The article defines the lexical and semantic features of words related to varieties of Kyrgyz musical instruments associated with the names choor. It has been noted that the names are related to the material from which they are made and the function they perform. It was stated that musical instruments were used in everyday life for the purpose of sending messages and signals, and also as toys. It has been established that names related to parts of the choor, such as head, eye, hole, are also found in other Kyrgyz musical instruments. Variants of some wind musical instruments with different names have been marked and written, the names of some parts of musical instruments can also be found in the names of products used by the Kyrgyz people since time immemorial. It was found that the names originated from analogy and comparison.

Keywords: the choor; chopo choor; wind instruments; jungle choor; opening; tuulga choor; baltyrkan choor.

Кыргыз элинин байыркы аспаптарынын катарына чоор жана анын түрлөрү кирет. Алар бири биринен формасы жана жасалган материалы боюнча айырмаланат. Кыргыз тилиндеги чоор жана анын түрлөрүнө тектеш аспаптар башка элдерде да учурайт. Күнүмдүк турмуш тиричиликте бул аспаптар эрмек болуп гана кызмат аткарбастан, айрымдары оюнчук катары да колдонулган. Чоор жана анын түрлөрүндөгү аспаптар аркылуу кабар берүү, белги берүү, пикир алышуу сыяктуу мазмундагы күүлөр аткарылган. Кыргыз тилиндеги музыкалык адабияттарда чоордун түрлөрүнүн аталыштарынын семантикалык мааниси боюнча маалыматтар берилген. Ал эми лингвистикалык жактан изилдениши боюнча теориялык адабияттар аз. Бул макалада чоордун түрлөрүнө байланыштуу сөздөрдүн маанилери ачылып берилет.

Кыргыз элинин үйлөмө музыкалык аспаптарына байланыштуу музыкалык, лингвистикалык эмгектер илимий иштин булагы катары функция аткарды. “Чоор” сөзү чыгарган добушуна жараша ичке музыкалык аспап маанисин туюндургандыгы сөздүктөрдө камтылган [1]. “Бас чоор” аталышынын составындагы “бас” сыяктуу аталыштардын этимологиясы тууралуу булактар музыкалык сөздүктөрдө берилген [2]. Ал эми чоордун түрлөрүнүн бири болгон “балтыркан чоор” лексемасынын составындагы “балтыркан” сөзүнүн алгачкы мааниси “чаар ала түстүү өсүмдүк” [3], ошондой эле “жез түтүк” аталышынын составындагы “түтүк” сөзүнүн алгачкы формасы “тувек” (тутек) болуп, өтмө маанисинде “чайнектин оозу”, “үйлөө аркылуу ойноло турган музыкалык аспап” [4] деген маанилерди бере тургандыгы лингвистикалык адабияттарда жазылган. Бул эмгектерге таянуу менен үйлөмө музыкалык аспаптардын аталыштарынын морфологиялык, синтаксистик жолдор менен уюштурулуп жасалышы, келип чыгыш факторлору аныкталды.

Чоордун түрлөрү. Кыргыз тилиндеги музыкалык аспаптардын ичинен улуттук музыкалык аспаптардын ичиндеги чоордун түрлөрү жасалышына карата “чогойно чоор”, “шилби чоор”, “куурай чоор”, “жез чоор” деп зат атооч сөздөр менен айкашып айтылган. Алар жасалган затына жараша ар түрдүү добуштарды чыгарышкан

жана формалары да ар кандай болгон. Чоордун түрлөрү: чопо чоор, чоң (бас) чоор, чопо чоор, ышкырык чоор, чогойно чоор, балтыркан чоор, туулга чоор.

Чоор. Үйлөмө, ичке үндүү музыкалык аспап. *Сыбызгы, чоор ызылдап* (“Манас” С. О.). *Алыстан угулган чоордун күүсүнө Бурма таң кала түштү.* (Токомбаев) [1, 665-б.]. Чоор аспабынын бөлүктөрү: үйлөп добуш чыгаруу аспаптын башы; манжалар добуш өзгөртүү үчүн баскылай турган көзөнөктөрү; аспаптын эки бөлүгүн бири биринен бөлүп турган шакекче. Добушу жыштыктуу, коюу. “Чоор” сөзү “бийик үн чыгарып ырдап, обон чыгаруу” деген семантиканы бергендигин эл арасындагы “ырдап чоордоп жүрүү” деген сөз айкашы тастыктап турат.

Чоң (бас) чоор. Добуш өзгөртүүчү көзөнөктөрү бар аспап. Бөлүктөрү: үйлөй турган аспаптын башы; манжалар менен добуш өзгөртүү үчүн баскылай турган көзөнөктөрү; музыкалык аспаптын эки бөлүгүн бири биринен бөлүп турган шакекче. Добушу жыштыктуу, коюу.

“Бас чоор” сөзүнүн составындагы “бас” деген сөз bass (анг. *бейс*), baß (нем. *бас*), basse (франц. тилинен *бас*), bassa (итал. *басса*) формасында болуп көптөгөн тилдерде кездешет. Ал төмөнкүдөй семантикалык маанилерди туюндурат: Бас 1. Эркектердин үнү (мужской голос). 2. Көп үндүү музыкалык чыгармалардагы эң ылдыйкы партия (самая низкая партия многоголосного музыкального сочинения). 3. Төмөнкү регистрдеги жалпы музыкалык аспаптардын аталышы (общее название музыкальных инструментов низкого регистра) [2, 26–27-б.]. «Бас чоор» аталышы сыяктуу оркестрге аткаруучулукка негизделген комуздун түрлөрүнүн аталыштарынын бири да “бас” сөзү менен айкалышып “бас комуз” деп аталат.

Чопо чоор. Тогуз көзөнөгү бар шар формасындагы музыкалык аспап. Бөлүктөрү: эриндерди кымтып үйлөнүүчү көзөнөгү, добуш чыгаруучу көзөнөгү, манжалар менен баскылап үн өзгөртүүчү көзөнөктөрү. Чопо чоор музыкалык аспабы чоподон жасалат.

Ышкырык чопо чоор. Тогуз көзөнөктүү шар формасындагы, түзүлүшү жагынан чопо чоордон эч айырмаланбаган музыкалык аспап. Ышкырык чопо чоор чопо чоордон кичине,

добушу бийик. Ылайдан, чоподон, чогойнодон даярдалган музыкалык аспап болсо, чыгарган үнү ышкырыктай катуу добуш чыгарат.

Чогойно чоор. Узунунан бойлото кармалып ойноло турган үйлөмө музыкалык аспап. Эки жагы ачык. Сырткы көрүнүшү түтүктөй, узундугу 450–650 мм. Аспап чогойнодон башка балтыркандын түрлөрүнүн сабагынан, согондун сабагынан да жасалат. Чогойно чоордо ойноодо аспаптын ооз шакегинин төрттөн үч бөлүгү тиш менен жабылат. Балтыркан сабагынын калыңдыгына, аспаптын формасына жараша добушу жапыз же коңур болуп чыгат.

Ышкырык чоор. Кыйгач жеринен эринге такап үйлөнө турган жылчыгы бар, түтүкчө формасындагы үйлөмө музыкалык аспап. Балтыркан, элик балтыркан, аюу балтыркан сыяктуу өсүмдүктөрдүн сабагынан даярдашкан. Өсүмдүктүн сабагына жараша бир жагы ичке келип, орточо узундугу 300–350 мм, жоон жагынын диаметри – 18–22 мм, ичке – 16–18 мм. Добуш өзгөртө турган көзөнөктөрү эки же үчөө.

Балтыркан чоор. Узунунан кармалып ойнолуучу, үч көзөнөгү бар үйлөмө музыкалык аспап. Узундугу – 550–600 мм. Башка чоорлор сыяктуу эле бир жак башы экинчи жагына салыштырмалуу ичке. Балтыркандан даярдалып, сыртынан кагаз менен орой чаптап бекемдөө менен кутучаларга салышкан.

“Балтыркан чоор” лексемасынын составындагы “балтыркан” сөзү тууралуу К. Сейдакматов “балдыр” – “чаар”, “ала” деген маанидеги сөзгө -кан (монголчо -гана) мүчөсү уланып, “балдыркан” деген лексикалык компонент жасалганын, бул сөз алгач “чаар ала түстүү өсүмдүк” деген маанини бергенин белгилеген [3, 61–63-бб.]. Балтыркан чоор азыркы учурда пайдаланылбайт. Бул кыргыз улуттук үйлөмө музыкалык аспабы тууралуу маалыматты китеп беттеринен гана окууга болот.

Туулга чоор – тумшугу (жел үйлөөчү көзөнөгү) толук калыптанбаган, улуу муундун өкүлдөрүнүн эсинде сакталып калган сүйрү идиш формасы сыяктуу музыкалык аспап. Аспапты жасоодо малдын мүйүзүнүн ачык жана кенен жери жыгачтан даярдалган тыгын менен бекемделип жабылган. Ооз жагы өсүмдүктөрдүн чайырынан даярдалган желим

менен бекемделген. Аспаптын жабык жана ичке жериндеги учуна жакын жагынан көзөнөк оюлган. Аткаруучулар аспаптын добуш чыгара турган көзөнөгү бар жагын “оозу”, ал эми добуш өзгөртө турган оюуларын “көзү” деп аташат. Туулга чоор унутта калган үйлөмө музыкалык аспаптардын бири. Сыпатталышына жана туюндурган маанисине караганда, баш кийимден жел үйлөөчү көзөнөктү даярдоо жолу менен жасалган.

Жогорудагы “балтыркан чоор”, “туулга чоор”, “ышкырык чоор” сыяктуу атоо сөздөрдүн кыргыз тилиндеги музыкалык аспаптардын жасалашына, чыгарган үнүнө жараша аталып калгандыгын тастыктап турат. Буга үйлөмө аспаптардын бири болгон “жезнай”, “жез түтүк” сөздөрүн да кошууга болот. Атальшынан эле көрүнүп тургандай, жезден даярдалган, формасы да түтүк түрүндө. Кыргыз элинде жезнайды кээде “жез түтүк” деп аташкан. Б. Усмамбетовдун эмгегинде “жез түтүк” атальшынын составындагы “түтүк” сөзүнүн алгачкы формасы “тувек” (тутек) экендиги, бул сөз өтмө мааниде “чайнектин оозу”, “үйлөө аркылуу ойноло турган музыкалык аспап” деген маанилерди камтый тургандыгы жазылган. *Жез түтүк үнү чыркырап, жезнай үнү дыркырап* (“Манас”) [4, 633–673-б.].

Чоордун түрлөрүнүн атальштарынын ичинен чопо чоор менен ышкырык чоордун башка атальштары да бар. С. Субаналиев “Чоорлор” аттуу эмгегинде чопо чоорду түштүктөгү Сузак, Ленин, Базар-Коргон райондорунда “ылай чоор” деп, ал эми ышкырык чоорду Талас областы жана Жаңы-Жол районунда (Ош) “кадимки чоор” (Жаңы-Жол району) же “чогойно чоор” (Талас) деп да аташа тургандыгын маалымдап, ышкырык чоор өндүү флейта алтайлыктарда (*шогур*), хакастарда (*ныргы*), тувалыктарда (*шоор*) кеңири тарагандыгын жазган [5, 8–13-б.]. Ал эми “Кыргыз элдик музыкалык аспаптары” деген эмгегинде чоор үйлөмө музыкалык аспабы жасалган затына жараша “шилби чоор” деп, эл арасында “сары жыгач” деп да айтылары жана аны элдик жомоктордо “куурай” деп аташарын жазган. Ошондой эле «Манас» эпосундагы колдонулушу боюнча кабар берүү функциясын аткарган чыңыроон аспабын улуу муундун эсинде

сакталып калган сүйрү идиш формасындагы туулга чоор музыкалык аспабы деп болжолдогон [6, 99–123-б.].

Кыргыз тилиндеги чоордун түрлөрүнүн аталыштары жасалган затына, функциясына карата аталып калгандыгын кыргыз тилинин сөздүктөрүнөн көрүүгө болот. К. Карасаевдин эмгегинде “чоор” сөзү иран тилинен кабыл алынгандыгы, алгачкы мааниси “эки кылдуу комуз”, ал эми экинчи мааниси “көндөй сөңгөктүү өсүмдүктөн жасалган музыкалык аспап” экендиги жазылган. *Эриккен жаным чоорду алып сызгырылта баштадым* (Баялинов). Ал “туулга чоор” лексемасынын составындагы “туулга” сөзүнө да токтолуп, бул сөз монгол тилинен кыргызча “жоокерлердин баш кийими” деген маанини берерин билдирген. *Ал экөө үстүнө зоот, башына туулга кийинип, эркектер менен чабышкан экен* (Жантөшев) [7, 265–281-б.].

Чоор жана анын түрлөрүнө байланыштуу атоолор

Баш (чоор жана чоң (бас) чоордун башы). Үйлөнүүчү музыкалык аспаптын башы. “Баш” сөзүнүн негизги мааниси адамдын, жалпы эле жаныбарлардын мүчөсү. Өтмө мааниси үйлөмө чоор аспабынын башы. “Баш” сөзү кыргыз тилиндеги башка аспаптарынын аталыштарында да кездешет. Мисалы: комуздун башы, кыл кыяктын башы, аса-муса таягынын башы.

Көз (туулга чоордун көзү). Туулга чоор музыкалык аспабынын добуш өзгөртө турган оюуларын көзү деп аташат. “Көз” лексемасынын алгачкы мааниси адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү. Өтмө мааниси туулга чоордун көзү.

Көзөнөк (чоордун түрлөрүнүн көзөнөктөрү). Чоордун, чоң (бас) чоордун, чопо чоордун, ышкырык чопо чоордун, ышкырык чоордун, балтыркан чоордун көзөнөктөрү бар. Көзөнөктөктөр үн чыгаруучу, үн өзгөртүүчү болуп бөлүнөт. Добуш өзгөртө турган көзөнөктөр чоордо, чопо чоордо, туулга чоордо бар. Ал эми үн чыгара турган көзөнөктөр чопо чоор менен туулга чоордо болот. Ошондой эле сурнайдын капталында да 8 көзөнөгү бар. К. Аширалиевдин эмгегинен “көзөнөк” сөзү орхон-энесай жазууларында азыркы кыргыз тилиндегидей “көзөнөк” деген тыбыштык турпатта кездешерин көрүүгө

болот: кыргызча *көзөнөк*, тува элинде *көзөнөк*, казакча *терезе*, өзбекче *дераза*, түркмөн элинде *айна* [8, 80-б.]. Комуздун үн чыгара турган жерин, жыгач ооз комуздун илме боо байлана турган жерин да “көзөнөк” деп айтышат.

Ооз (туулга чоордун оозу). Туулга чоор музыкалык аспабынын үн чыгаруучу көзөнөгү бар жери. “Ооз” сөзүн үндөгү алгачкы мааниси адамдын жана жан-жаныбарлардын тамактануучу мүчөсү. Ал эми өтмө мааниси буюм-тайымдардын уч жагындагы ачык жери. Үйлөмө музыкалык аспаптардын ичинен сурнайдын да үн чыгара турган керней сыяктуу оозу бар. “Ооз” лексемасы Э.В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков” деген эмгегинде “агыз” деген тыбыштык формада учурайт [9, 39-б.].

Шакекче (чоордун шакекчеси). Чоор, чоң (бас) чоордун үйлөөчү жер менен добуш өзгөртүүчү көзөнөктөрүн бөлүп турган шакекче. Кыргыз тилинде “шакектин кичинекейи” деген семантиканы берет.

Чоордун түрлөрүнө байланыштуу атоо сөздөрдүн аталыштарына токтолсок, морфологиялык да, лексикалык да, синтаксистик жол менен да жасалган аталыштар бар экендиги көрүнөт. Алардын ичинен морфологиялык жол менен жасалганы: *балтыркан (балтыркан чоор)*, *шакекче (чоң (бас) чоордун шакекчеси)*. “Балтыркан чоор” сөзүнүн составындагы “балтыркан” сөзү “балдыр” лексемасынын составындагы “балтыркан” сөзү “балдыр” деген негизге -кан мүчөсү, ал эми “шакекче” атоосунда “шакек” деген зат атооч сөзгө форма жасоочу мүчө уланган. Формасы, жасалган затына, берген добушуна жараша синтаксистик жол менен уюштурулуп жасалган музыкалык аспаптар: *чогойно чоор*, *шилби чоор*, *куурай чоор*, *жез чоор*, *чоң (бас) чоор*, *чопо чоор*, *ышкырык чоор*, *ышкырык чопо чоор*, *балтыркан чоор*, *туулга чоор*, *ылай чоор*, *кадимки чоор*, *сары жыгач*. Алгачкы маанисинен башка туунду мааниге өтүп пайда болгон чоордун түрлөрүнө байланыштуу атоо сөздөр: *чоор*, *баш*, *көз*, *көзөнөк*, *ооз*, *шакекче*. Эл оозунда башка аталыштар менен тараган чоордун түрлөрү: *чопо чоор / ылай чоор*, *ышкырык чоор / кадимки чоор / чогойно чоор*, *чоор / шилби чоор / сары жыгач / куурай*, *чыңыроон / туулга чоор*.

Макалада кыргыз тилиндеги чоорлорго байланыштуу тилдик атоолордун лексика-семантикалык өзгөчөлүгү ачылды. Семантикасын ачып берүүдө музыкалык китептерге, кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөргө шилтемелер берилди. Үйлөмө музыкалык аспаптардын түзүлүшү жазылып, аталыштары лингвистикалык талдоого алынды. Макалада жазылган улуттук музыкалык аспаптардын башка аталыштарына, туунду жолдор менен пайда болгон сөздөргө, ошондой эле морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалган атоо сөздөргө мисалдар келтирилип жыйынтыкталды.

Жыйынтыгында чоордун түрлөрүнө байланыштуу атоолордун дээрлик көпчүлүгүнүн аталыштары аткарган функциясына, көрүнүшүнө, жасалган затына жараша аталып калгандыгы тастыкталды.

Поступила: 04.04.24; рецензирована: 18.04.24;
принята: 22.04.24.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). II бөлүк / Ч. Айтматов атынд. Тил ж-а адабият ин-ту КР УИА / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; түз.: И. Абдувалиев, А. Кыдырманбетова, Ж. Семёнова ж. б. Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. 799 б.
2. *Крунтяева Т.С.* Словарь иностранных музыкальных терминов / Т.С. Крунтяева, Н.В. Молокова, А.М. Ступель. Л.: Музыка, 1977. 151 с.
3. *Сейдакматов К.* Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан: научное издание; жооп. ред. Б. Исаков / К. Сейдакматов. Бишкек, 2004. 232 б.
4. *Усамбетов Б.* Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этнолингвистикалык анализ) / Б. Усамбетов. Бишкек, 2016. 308 б.
5. *Субаналиев С.* Чоорлор: Метод. колдонмо // Кырг. Респ. Эл чыгармачылыгынын ж-а маданий-агартуу иштеринин илим.-метод. борбору / С. Субаналиев; сүрөт. С. Ямгирчев. Фрунзе: Кыргызстан, 1986. 43 б.
6. *Субаналиев С.* Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары: идиофондор, мембранафондор, аэрофондор / С. Субаналиев. Фрунзе: Адабият, 1991. 144 б.
7. *Карасаев К.* Өздөштүрүлгөн сөздөр: сөздүк / К. Карасаев. Фрунзе, 1986. 420 б.
8. *Аширалиев К.* Орхон-енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр // Кырг. ССР ИА, Тил ж-а ин-ту, Түркология сектору / К. Аширалиев. Фрунзе: Кырг. ССР ИА, 1963. 121 б.
9. *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э.В. Севортян. М.: Наука, 1974. 349 с.